

“Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda proza poetikasının inikası

Rəhilə İntiqam qızı Sadıqova
*AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə
doktorantı*
E-mail: rehile.sadiqova_87@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.f.d. N.A. Yigitoğlu,
filol.ü.f.d. S.A. Heydərova

Açar sözlər: “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”, epik növ, nağıl janrı, bədii ifadə vasitələri, bədii təsvir vasitələri

Ключевые слова: «1001 четверть часа. Татарские сказки», эпический жанр, сказочный жанр, средства художественной выразительности, средства художественного описания

Key words: “One Thousand and a quarter an hour. Tatar folk tales”, epic poetry, genre of tales, means of artistic expression, means of artistic description

Ədəbi janrlar arasında öz qədimliyi, ideya və məzmun kamilliyi, obraz ahəngdarlığı ilə seçilən nağıl janrı zaman-zaman dünya şöhrətli ədəbiyyat nümayəndələrinin ilham mənbəyi olmuş, saysız-hesabsız əsərlərin bünövrəsini təşkil etmişdir. Görkəmli rus şairi M. Qorki Salyenin rus dilinə tərcümə etdiyi “Min bir gecə” kitabına yazdığı müqəddimədə göstərir ki, ədəbiyyat tarixində iz qoymuş bir sıra ədiblər, o cümlədən, Apuley, Höte, Balzak, Jorj Sand, Anatol Frans, Anderson, rus klassiklərindən Jukovski, Puşkin, Tolstoy və başqaları nağıl mövzularına müraciət etmişlər (7, s.4). Folklorşünas-alim P. Əfəndiyev qeyd edir ki, “Azərbaycanın görkəmli sənətkarları da vaxtaşırı xalq nağıllarına müraciət etmişlər. Bu cəhətdən Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı, xüsusilə, diqqəti cəlb edir. “Sirlər xəzinəsi”ndə, “Yeddi gözəl”də çoxlu xalq nağıllarından istifadə olunmuşdur. Ş.İ. Xətai, M. Füzuli, M. Əmani, Q. Zakir, S.Ə. Şirvani, M.Ə. Sabir, A. Şaiq yaradıcılığında nağıl və nağıl motivlərindən bacarıqla istifadə olunmuşdur. Azərbaycan sovet ədəbiyyatında C. Cabbarlının “Qız qalası”, S. Vurğunun “Aydın əfsanəsi”, “Qız qayası”, “Bulaq əfsanəsi”, M. Rahimin “Arzu qız”, “Qırx qız” poemalarının da mövzuları xalq nağıl və əfsanələrindən götürülmüşdür. Ə. Abbasovun “Məlik Məmməd”, M.H. Təhmasibin “Çiçəkli dağ” pyesləri, S. Rəhimovun “Pəri çınqılı”, “Gülən bəlik”, Ə. Vəliyevin “Madarın dastanı” əsərlərində nağıllardan istifadə edilmişdir” (2, s. 175).

Ə. Mirəhmədov özünün ədəbiyyatşünaslığa dair ensiklopedik lüğətində də klassik dövr dahi Azərbaycan şairi N. Gəncəvinin dəfələrlə bu janra müraciət etdiyini vurğulayır: “Nizami dönə-dönə qeyd edir ki, nağıllar onun yaradıcılığının əsas fikri-bədii qaynaqlarından biri olmuşdur. Şairin “Yeddi gözəl” mənzum dastanında bunu xüsusilə, aydın görmək mümkündür” (6, s. 151).

Dahi şəxsiyyətlərin ilk baxışdan sadə görünən bu ədəbi janrdan bəhrələnməsi heç də təsadüfi xarakter daşmır. Belə ki, nağıl janrının dərin psixoloji mahiyyət kəsb etməsi artıq müasir elm tərəfindən sübuta yetirilmişdir (K.Q. Yunq, M.L. Frants və b.). Fikrimizi görkəmli ədib Y.V. Çəmənəminlinin aşağıdakı sözləri ilə qüvvələndirmək istərdik: “Bütün Azərbaycan na-

ğilları içində “Məlik Məmməd” tipik sanıldığı üçün bunun təhlili qeyriləri də izah edər zəndəyəm, çünki hər bir nağıldakı fikir haqqın nahaqqa qələbə çalmasından ibarətdir. Yalnız vəqiə və məzmun başqa-başqadır” (1, s. 45). Eyni zamanda “Azərbaycan nağıllarının poetikasını” kitabının müəllifi O. Əliyev bu ədəbi janrın malik olduğu tipik xüsusiyyətləri qabardaraq göstərir: “Nağıl qəhrəmanında xalqın çoxəsrlik mübarizə prosesində yaranmış arzu və ümidləri ifadə olunur. Nağıl qəhrəmanları müsbət xüsusiyyətlərin - ağılın, qorxmazlığın, dözümlü-lüyün, zirəkliyin, doğruculuğun daşıyıcı kimi əks olunurlar” (3, s. 14). Şübhəsiz, sadalanan bütün bu keyfiyyətlər nağılın poetik-fəlsəfi məzmununu müəyyənləşdirmiş olur.

Nağıl janrı təkə öz təsir gücü, estetik mahiyyəti ilə deyil, həm də poetik fiqur və bədii təsvir vasitələri cəhətdən son dərəcə zəngin olması ilə diqqəti cəlb edir. R. Qafarlının fikrincə, zamanın sınağından çıxmış nağıl janrı bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi baxımından yüksək səviyyədə dayanır: “Şifahi epik ənənənin zirvəsi sayılan nağıllar bədii cəhətdən kamilliyi ilə seçilir. Geniş xalq kütlələri əsrlər boyu yaddaşdan-yaddaşa ötürə-ötürə bu nümunələri zamanın sınaqlarından çıxarmış, yalnız ideya və məzmunca deyil, forma, dil və bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi cəhətdən yüksək səviyyəyə qaldırmış, spesifik süjetqurma ənənəsini yaratmışdır” (5, s. 101-102). Nağılşünas alim O. Əliyev apardığı müşahidələr nəticəsində belə bir qənaətə gəlir ki, şərti cəhətdən üç qrupa bölünən nağılların (sehrli, məişət, heyvanlar haqqında) hər bir növü özünəməxsus bədii təsvir üsulları ilə səciyyələnir. Buradan aydın olur ki, folklor ədəbiyyatının bu qədim janrı poetik elementlər cəhətdən olduqca rəngarəngdir.

Məlumdur ki, dilin obrazlı vasitələrindən biri olan epitetlərə nağıllarda tez-tez təsadüf edilir. “Epitet təsvir edilən hadisənin bu və ya digər xarakter əlamətlərinin meydana çıxarılmasında, onun qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır, haqqında danışılan əşyaya aydınlıq, obrazlılıq verir, onun haqqında canlı təsəvvür yaradır” (3, s. 137). Güclü təsvir vasitəsi olan epitet qəhrəmanların həm zahiri, həm də daxili xüsusiyyətlərini, müsbət və mənfi əlamətlərini dinləyicinin diqqətinə çatdırmaqda əvəzsizdir. O cümlədən, “Min bir çərək saat”da rast gəlinən epitetlər qızların gözəlliyini, məkanın füsunkarlığını, hadisənin gerçəkliyini vurğulamaq üçün istifadə edilir. Bu epitetlər daha çox obrazların, əşyaların, və ya hadisələrin ümumi səciyyəsini bildirdiyinə görə ümumfolklor xarakteri daşıyır: “Ümumfolklor epitetləri nağıllarda daha çox əşya və ya hadisənin ümumi səciyyəsini verir. Məsələn, Azərbaycan folklorunda işlənən “gözəl qız”, “nurani qoca” söz birləşmələrində müəyyən sözlərlə daha tipik əlamətlər əks etdirilir” (3, s. 137). 1765-1766-cı illərdə Moskva Universitetinin nəşriyyat evində işıq üzü görünən və hazırda nadir nüsxələrindən biri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi Kitabxanasında saxlanılan “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın elə həmin rusca nüsxəsindən götürülmüş aşağıdakı parçada da gənc qızın gözəlliyi ənənəvi epitet ilə nəzərə çatdırılır: “Красота одной из двух женщин непрестанно в уме его вообразилась. Карие глаза, которых острота и сквозь покрывало была видна, столь сильно пронзили его сердце, что уже он сам был не свой.” - “Bu iki qızdan birinin gözəlliyi dayanmadan onun xəyalında canlanırdı. Baxışları örtüyün altından belə can alan qonur gözlər o qədər onu heyran etmişdi ki, heç özünə gələ bilmirdi” (8, s. 14).

Epik növün bir qolu olan bu janrda fantastik ünsürlər daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Bu baxımdan “Min bir çərək saat” da fantastik obrazlar və səhnələrlə olduqca zəngindir; mifik qəhrəmanlar, fəvqəltəbii qüvvələr, zaman və məkan məfhumunun çərçivədən kənara çıxması bu əsərdə də özünəməxsus şəkildə ifadə olunmuşdur. Azərbaycanın görkəmli cərrah-alimi Cavad Heyət in fikrincə, nağıl janrının əsas poetik xüsusiyyətlərindən biri qəhrəmanların şəkil dəyişməsidir: “Nağıllar xalqın təbii və real aləmin fəvqündə yaşatdığı qəhrəmanların hekayəsidir... Nağıllarda nikbinlik hakimdir, yaxşılıq pisliyə və haqq nahaqqa qələbə çalır. Nağılların

xüsusiyyətlərindən biri də şəkil dəyişdirməkdir” (3, s. 140). “Nağıllarda şəkil dəyişdirmək – metamarfozadır və elmdə bu şəkildəyişdirmə **çevrilmə, dönərgəlik** adlanır. Çevrilmə, dönərgəlik, şəkildəyişdirmə - metamarfoza nağıl obrazlarının öz məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etdikləri əsas magik üsullardan, fəndlərdən biridir” (4, s. 33). “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda tez-tez rast gəlinən xeyirxah ruh - Jeonqa insanların daim həsrətində olduqları, reallaşmasına can atdıqları əməlləri gerçəkləşdirən, özündə müsbət bəşəri keyfiyyətləri cəmləşdirən mifik bir obrazdır. Jeonqa köməyə ehtiyacı olanlara yardım əlini uzadır, dara düşənləri çətinlikdən xilas edir, sonsuzluqdan əziyyət çəkən cütlüklərə buta verir. Bu mənada, o, xeyirxah insanların ümumiləşdirilmiş obrazı kimi təsvir edilmiş, mifik təfəkkür məhsuludur: “*Я есть Жеонга царь духов, и я избавил прекрасную Ризу от гибели, в которую было ввергнул ее испужавь ее лошадь Зелулу... Это я сделал, продолжал он, чтоб никто из женского пола прекраснее ее не был: но такими малыми благодеяниями я не доволен, а хочу еще разрешить бесплодность сей Принцессы; от нынешняго дня чрезь девять месяцев произведет она на свет дочь столь же прекрасную, какъ и она сама*” – “*Mən cinlər hökmdarı Jeonqayam, Zəlul gözəl Rizanın atını hürküdərək, onu ölümlə üz-üzə qoymuşdu. Rizanı ölümdən xilas edən və ən qəşəng qadına çevirən də mənəm. Lakin bu yaxşılığım məni qane etmir, şahzadə xanımın sonsuzluğuna da bir çarə qılmaq istəyirəm. Bu gündən düz doqquz ay sonra onun özü kimi gözəllər gözəli bir qızı olacaq*” (8, s. 84). Yuxarıdakı nümunədən aydın olur ki, müsbət mifik obraz olan Jeonqa bəşər övladının reallaşdırmaq istədiyini, lakin edə bilmədiyini arzularının şəkil dəyişdirmiş, yəni metamarfozaya uğramış təcəssümü kimi öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın təhlilində, o cümlədən, əsərdə istifadə olunan bədii ifadə və təsvir vasitələrinin müəyyənləşdirilməsində proza poetikası elementlərinin araşdırılması müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə nağıl janrı, o cümlədən “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın poetik xüsusiyyətləri araşdırılmış, bu janrın spesifik üslubunun formalaşmasında müstəsna rol oynayan bədii təsvir vasitələrinə diqqət yetirilir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ilk dəfə olaraq, “Min bir çərək saat” türk-tatar nağıllarında öz əksini tapmış bədii ifadə və təsvir vasitələrindən söz açılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən Filologiya və Folklorşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, magistrantlar, tədqiqatçılar, eləcə də folklor və ədəbiyyatla maraqlanan şəxslər faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. Çəmənəzəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, III cild (məqalə, oçerk və xatirələr). Bakı; Elm, 1977.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981.
3. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001.
4. İmanova S. Nağıl obrazlarının magik strukturu və tipologiyası. Elmi xəbərlər. Western Caspian Universiteti, N4, 2017.
5. Qafarlı R. Mif və nağıl (epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı, 1999.
6. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: “Azərbaycan ensiklopediyası” NPB, 1998, 240 s.
7. Тысяча и одна ночь. Избранные сказки. Москва, 1956.
8. Тысяча и одна четверть часа. Татарские повести. I часть. Москва, 1965.

Р.И. Садыгова**Отражение поэтики прозы в произведении
«Тысяча и одна четверть часа. Татарские сказки»****Резюме**

Сказки являются самым плодотворным фольклорным жанром эпического вида и отличаются богатыми поэтическими особенностями. С точки зрения языковых особенностей художественного стиля и средств художественной выразительности, сказки считаются неповторимым жанром. В жанре сказка, которая выдержала испытания всех времён, широко используются средства художественной выразительности. Сказки отличаются от других жанров эпического вида не только своей идеей и сюжетом, но и богатым наличием фигуры речи, поэтики и формы. Все перечисленные выше качества играют важную роль в определении поэтического – философского содержания сказки.

Произведение «1001 четверть часа. Татарские сказки», появившаяся в XVIII веке и содержащая в себе ценные сведения об истории, культуре, географии Азербайджана той эпохи, также богата элементами поэтики прозы.

Таким образом, эти сказки, опираясь на тюрко-татарские литературные традиции, были созданы как продолжение сказок «Тысяча и одна ночь».

В статье даётся широкая информация о поэтических фигурах, нашедшие своё отражение в литературной системе, и доводится до сведения эстетическое содержание, характерные языковые особенности вышеупомянутого произведения.

R.I. Sadigova**Reflection of the poetics of prose in the work
“A thousand and one quarters of an hour. Tatar fairy tales”****Summary**

Tales are one of the most efficient genres of epic poetry which is characterized by its rich poetic features. In terms of artistic language features and means of artistic expression tales are considered a unique genre of the folk-lore. Means of artistic expression are widely used in the time-tested genre of tales. Tales differ from other genres of the epic genre not only in idea and content, at the same time in form, language and the abundance of poetic figures. All these peculiarities play an extremely important role in determining the poetic-philosophical content of the tale.

“Tatar fairy tales”, arose in the XVIII century which contains precious information about the history, culture and geography of Azerbaijan at that time, is also very rich in elements of prose poetics. Benefited from the Turkish-Tatar literary tradition these tales have been created as a continuation of “A Thousand-and One-Nights Tales”. The article provides detailed information about the poetic figures reflected in the artistic system of the emphasized work, the aesthetic content and the characteristic language features of the work.

Redaksiyaya daxil olub: 25.04.2022